

**"ЗАФАРНОМАИ
ХУСРАВИ"- САРЧАШМАИ
ТАЪРИХИИ ДАВРАИ
ҲУКМРОНИИ АМИР
НАСРУЛЛОҲ**

Турсунов Назирҷон Очилович, д.и.т., профессор кафедраи таърихи ватан ва археология; **Шарифов Ғайрат Зарифович**, омӯзгори кафедраи таърихи умумӣ ва диншиносии МДТ "ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров" (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**«ЗАФАРНОМАИ ХУСРАВИ»-
ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК
ВРЕМЕН ПРАВЛЕНИЯ АМИРА
НАСРУЛЛЫ**

Турсунов Назирҷон Очилович, д.и.н., профессор кафедраи отечественной истории и археологии; **Шарипов Ғайрат Зарифович**, преподаватель кафедры всеобщей истории и религиоведения ГОУ «ХГУ имени акад.Б.Ғафурова» (Таджикистан, Худжанд)

**"KHUSRAWI'S ZAFAR-NAME" -
HISTORICAL SOURCE OF
THE PERIOD OF AMIR
NASRULLAH'S REIGN**

Tursunov Nazirjon Ochilovich, Dr. of History, Professor of the department of home history and archeology; **Sharifov Ghayrat Zarifovich**, lecturer of the department of general history and religion studies under the SEI "KhSU named after acad. B.Gafurov" (Tajikistan, Khujand),
E-mail: gsharipov-83@mail.ru

Вожаҳои калидӣ: сарчашмаи хаттӣ, аморати Бухоро, воқеаҳои ҷарбӣ-сиёсӣ, лашкар, топографияи таърихӣ

Мақола ба баррасии масъалаи ҷойгоҳи сарчашмаи хаттӣ "Зафарномаи Хусравӣ" дар омӯзиши таърихи аморати Бухоро дар аҳди амир Насруллоҳ (солҳои 1827-1860) бахшида шудааст. Дар бораи дастнависи "Зафарномаи Хусравӣ", наири факсимилии он, аз хатти форсӣ ба сиррилик баргардон намудан ва дар асоси он анҷом дода шудани таҳқиқот маълумот дода мешавад. Қайд мегардад, ки дар рисола вазъи сиёсӣ ҷарбӣи Аморати Бухоро, масъалаи ба тахт нишастани амир Насруллоҳ, талошҳои ӯ баҳри мутамарказ кардани давлат, тобеъ намудани вилоятҳои алоҳида, рақобат бо хонигарии Қўқанд ва Хева инъикос шудаанд. Дар асар ба топографияи таърихӣ, сохтори лашкар, ташикили юришҳои ҷарбӣ равшанӣ андохта шудааст. Инчунин дар ин сарчашмаи хаттӣ таърихи ҳодисаҳои дар Афғонистони шимолӣ (Балх, Оқча, Тошқўргон, Қундуз, Чорвилоят) рӯхдода, нақд мегарданд.

Ключевые слова: письменный источник, Бухарский эмират, военно-политические события, армия, историческая топография

Статья посвящена исследованию значения письменного источника «Зафарномаи Хусрави» в изучении истории Бухарского эмирата при эмире Насрулле (1827-1860). Прежде всего, дается информация о самой рукописи, ее факсимильном издании, ее расшифровке с персидской письменности и исследованиях, проведенных на ее основе. Отмечается, что в трактате отражена политическая и военная ситуация в Бухарском эмирате, вопрос вступления на престол эмира Насруллы, его усилия по централизации государства, подчинение отдельных регионов, соперничество с кокандским и хивинским ханствами. Уточнены вопросы исторической топографии, структуры армии и организации военных походов. В данном письменном источнике также рассказывается о событиях, происходивших на севере Афганистана (Балх, Окча, Ташкурған, Кундуз, Чорвилоят).

Key words: written source, Bukhara Emirate, military-political events, army, historical topography

The article dwells on consideration beset with the place of written source entitled as "Khusrawi's Zafar-Name" in the study of the history of Bukhara Emirate under Emir Nasrullah's reign (1827-1860). First of all, the authors adduce information concerned with the manuscript itself, its facsimile edition, its transcript from the Persian script and research carried out on its grounds. It is underscored that the relevant treatise reflects political and military situation in Bukhara Emirate, the issue dealing with accession to Emir Nasrullah's throne, his efforts to centralize state, subordination of certain regions, rivalry with Kokand and Khiva khanates. They clarify the issues in regard to historical topography, the army structure and military campaigns organization. The written source in question tells about the events took place in the north of Afghanistan (Balkh, Okcha, Tashkurgan, Kunduz, Chorviloyat) as well.

Дар байни сарчашмаҳои муҳими хаттӣ оид ба таърихи давраи ҳукмронии амир Насруллоҳ (солҳои 1827 -1860) дар аморати Бухоро рисолаи таърихии "Зафарномаи Хусравӣ" мавҷуд аст, ки онро муаллифи номаълум дар соли 1279 ҳиҷрӣ (1862/1863) навиштааст. Ин рисола дар бораи таърихи хонигарихои Бухоро, Қўқанд ва Хева дар нимаи аввали асри XIX маълумоти арзишманд медиҳад. Ҷомеаи илмӣ соли 1956 бори аввал бо дастнависи "Зафарномаи Хусравӣ" бо талошҳои академик Аҳрор Мухторов шинос шуда буд.

Ин сарчашмаи нодир объекти таҳқиқоти Исмоил Раҳматов гардид, ки соли 1988 дар асоси он рисолаи илмӣ навиштааст. Ҳамон сол И.Раҳматов матни факсимилии ин сарчашмаи хаттиро бо муқаддима, луғат ва чадвали мундариҷаи эзоҳшуда омода ва ҷоп кард [2,с.7]. Даҳ сол пас, дар соли 1999 пажӯҳишгар ва библиографи эронӣ Манучехри Сутуда матни пурраи "Зафарномаи Хусравӣ"-ро нашр кард[3]. Соли 2011 матни ин сарчашма бо хатти сириллик аз ҷониби профессор Н.О.Турсунов омода ва нашр карда шуд[4].

Аз рӯи мазмуну мундариҷа таҳқиқоти И.Раҳматов дар асоси "Зафарномаи Хусравӣ" навишта шуда, таърихи давраи ҳукмронии амир Насруллоҳро(солҳои 1827-1860) ифшо мекунад. Тадқиқоти И.Раҳматовро метавон ба ду қисм ҷудо кард. Дар қисми аввал маълумот оид ба таърихи ҷангҳои байни аморати Бухоро ва хонии Қўқанд оварда шуда, саҳнаву самти амалиёти низомӣ дар Қиззак, Ям, Зомин, Ҷуро-теппа, Хучанд, Конибодом, Қўқанд, инчунин маъракаи дигари ҳарбии амир Насруллоҳ ба самти Хоразм тасвир шудааст. Қисми дувум аз ҳодисаҳои дорой хусусияти сиёсӣ, ки дар дохили Хуросон, Балх, Оқча, Андхой, Қундуз, Хилм, як қисми Афғонистон дар нимаи аввали асри XIX рух додаанд, нақл мекунад.

Дар он баъзе рӯйдодҳои марбут ба талошҳои амири Афғонистон Дўстмуҳаммадхон барои соҳиб шудан ба соҳибхитиёрӣ дар соҳили чапи Амударё инъикос ёфтааст. Ҷараёни муборизаи Насруллоҳ бо ҳокимони Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Чироқчӣ низ тавсиф шудааст[7,с.7]. Тадқиқоти диссертатсионии И.Раҳматов масъалаҳои мубрами таърихи Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросонро дар бар гирифта, он аҳамияти муҳими илмӣ маърифатиро соҳиб мебошад.

Дар қисми муқаддимавии тадқиқоти Исмоил Раҳматов таҳти унвони «Зафарномаи Хусравӣ ва муаллифи ӯ» рӯйхати дастнависҳои ин асар, ки дар ҳазинаи китобҳои шаҳри Душанбе мавҷуданд, муфассал шарҳ дода шудааст. И.Раҳматов аҳамияти ин ёдгории фарҳанги хаттиро ҳамчун сарчашмаи таърихӣ муайян кардааст. Ҷолиби диққат аст, ки И.Раҳматов матни "Зафарномаи Хусравӣ" -ро аз ҷиҳати илмӣ дақиқ таҳқиқ карда, аз он маълумоти пурарзиш гирифтааст ва онро бо маълумоти манбаъҳои дигар муқоиса намудааст. Муҳаққиқ як қатор ҷанбаҳои муҳими таърихи Осиёи Марказӣ ва Афғонистонро дар нимаи аввали асри XIX нишон медиҳад.

Дар асар ҳодисаҳои пуртазод марбут ба сари қудрат омадани амир Насруллоҳ ва таъйини ӯ тахт нишастани ӯ тасвир шудаанд. Муаллиф ҷузъиёти муҳосираи панҷоҳ рӯзи Бухоро, муқовимати саҳти тарафдорон ва довталабони мақоми сарвари давлат ва моҳияти табаддулотро, ки дар 27 Рамазони 1242 ҳиҷрӣ (24 апрели 1827) рух додааст, ифшо мекунад; мушқилоту душворие, ки бо иваз кардани амирони Ҳайдар, Умархон, Ҳусейнхон ва Насруллоҳон бо тахти салтанат алоқаманд аст, мухтасар тавсиф карда мешавад; се маъракаи низомии Насруллоҳон дар солҳои 1828, 1844, 1856 ба Шаҳрисабз, ки бо забт ва ҳамроҳшавии ин вилоят ба Бухоро хотима ёфт, муфассал тавсиф карда шудаанд.

Рисолаи "Зафарномаи Хусравӣ" ҳамчун яке аз сарчашмаҳои муътамад оид ба таърихи муносибатҳои байни хонии Бухоро ва Қўқанд дар нимаи аввали асри XIX тасниф шудааст. Бар асоси ин сарчашмаи хаттӣ, И.Раҳматов санаи ҷаҳор маъракаи харобиовари Насруллоҳонро, ки дар манотиқи сарҳадии хонии Қўқанд ва дар самти Фарғона (то қалъаи Пшоғар, дар Уротеппа, Хучанд ва Конибодом) дар солҳои 1840,1841, айёми баҳор ва тирамоҳи соли 1842 сурат гирифтаанд, аниқ кардааст. Маълумот аз рисолаи "Зафарномаи Хусравӣ" ба як қатор масъалаи таърихи Афғонистон, бахусус саргузаштҳои амири афғон Дўстмуҳаммадхон дар Бухоро, муносибати дўстона ва созгори Насруллоҳон нисбати ӯ ва набудани созиш дар ҳалли масъалаи талошҳои муштарақ байни афғонҳо ва бухороиҳо баҳри дафъ кардани ҳучуми тачовузкорони Бритониё равшанӣ меандозад[2,с.23-35].

Саҳми И. Раҳматовро дар омӯзиши таърихнигорӣ ва манбаъшиносии Осиёи Марказӣ дар нимаи аввали асри XIX метавон бо ду ҷиҳат арзёбӣ кард: Аввалан, ӯ нусхаи фотомеханикии дастнависро омода кард, нусхаи факсимилии нусхаи аслии форсиро, ки ба муаллифи номаълум, муосири амир Насрулло тааллуқ дорад, анҷом додааст. Сониян, пажӯҳишгар рисолаи "Зафарномаи Хусравӣ" -ро ҳамчун як сарчашмаи нодир дар таърихи Осиёи Марказӣ ва

Афғонистон холисона баҳо дода, таҳлил намудааст ва ба гардиши илмӣ дохил кардааст[7,с.4-17].

Бо мақсади ба таври васеъ интишор додани матни аслии "Зафарномаи Хусравӣ", соли 2011 муҳаққиқони Маркази тадқиқоти таълимоти Абӯҳанифа ва шарқшиносии назди Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон матни сарчашмаро аз форсӣ ба сириллик баргардон намуданд[4]. Ин корро пажӯҳишгарони ҷавон Набиҷон Калонхоҷа, Зиёдалӣ Тура, Аъзам Шарифзода таҳти роҳбарии профессор Н.О. Турсунов анҷом доданд.

Ҳангоми баргардон намудани тарҷумаи матни сарчашма аз форсӣ ба алифбои сириллик, гурӯҳи тарҷумонҳо ва муҳаррири он бо назардошти ҳадаф ва вазифаҳои илми таърих ба ҷалби асарҳои бунёдии даврони гузашта таъя карданд. Чунин дидгоҳ ва бархӯрди хос ба таркиби "Зафарномаи Хусравӣ" имкон дод, ки мушкилоти таъхирнопазири таърих ва этнологияи халқҳои Осиёи Миёнаи давраи охири феодализм, ки қаблан кам мушоҳида мешуданд ва берун аз доираи назари муҳаққиқон мондаанд, мавриди омӯзиш қарор гирифтанд. Дар рисола пеш аз ҳама мушкилоти таърихи ҳарбию сиёсии Осиёи Марказии давраи зикршуда пайгирӣ шудааст.

Таҳлили матн ва мундариҷаи асар нишон медиҳад, ки он масъалаҳои зерини афзалиятноки таърихи ватаниро инъикос менамояд: 1) таърихи воқеаҳои ҳарбӣ-сиёсӣ; 2) масъалаҳои таърихи сиёсати хоричӣ ва муносибатҳои дипломатӣ; 3) лаҳзаҳои аз таърихи Бухоро, Самарқанд, Уструшана, Хучанд, Фарғона, Шахрисабз, Китоб, Балх, Қундуз, инчунин Хоразм; 4) эпизодҳо аз гузаштаи шаҳраку деҳаҳои аморати Бухоро ва хонии Қўқанд.

Дар "Зафарномаи Хусравӣ" метавон бо топографияи таърихӣ Осиёи Марказии давраи баррасишаванда шинос шуд. Дар рисола таносуби қисми аҳолии - минтақаҳои, ки ба ҳайати аморати Бухоро дохил мешаванд (истилоҳи "вилоят" дар рисола зикр шудааст) ва минтақаҳои камаҳолии ва биёбонии дашту дамани, доманакӯҳҳо ва қаторкӯҳҳо, таносуби воқеаҳои кишоварзӣ, қанори ноҳияҳои сукувати аҳолии кӯчманчӣ, нимкӯчманчӣ, хусусиятҳои фарқкунандаи намудҳои маҳалҳои аҳолинишин: шаҳрҳо, деҳаҳо шарҳу тавзеҳ дода шудаанд. Муаллифи номаълуми "Зафарномаи Хусравӣ" мавҷудияти ҳатмии қалъаро ("андарун", "даруни қалъа"), деворҳои қалъа ("ҳисор", "девор", "ҳисн")-ро ҳамчун хусусиятҳои фарқкунандаи шаҳрҳо меномад. Хусусияти муҳими шаҳр -дар он мавҷуд будани зиёда аз се то даҳҳо ва ҳатто садҳо масҷидҳо ва масҷиди амалкунандаи ҷумъаҳои - масҷиди ҷомеъ маҳсуб меёбад[8,с.78].

Дар «Зафарномаи Хусравӣ» шаҳр бо истилоҳҳои «шаҳр», «қалъа», «қароргоҳ», «пойтахт» зикр шудааст. Муҳаққиқи рус Н.В.Хаников рӯйхати 19 шаҳри асосии хонии Бухороро қайд кардааст: 1) Бухоро, 2) Кармина, 3) Зиёуддин, 4) Катта-Қўрғон, 5) Самарқанд, 6) Панҷакент, 7) Хотирчӣ, 8) Нурато, 9) Панҷшанбе, 10) Челек, 11) Янги Қўрғон, 12) Қиззах, 13) Ўротеппа, 14) Чоршанбеи Рометан, 15) Пайқанд, 16) Қароқул, 17) Чорчӯй, 18) Қаршӣ, 19) Хузар[8,с.78-79].

Маълумот дар бораи қисматҳои шаҳрҳои "андарун" ва "дарун" (қисми дохили ва қисми беруна) ҷолиби диққатанд. Дар "Зафарномаи Хусравӣ" таъкид мегардад, ки "андарун" макони будубош ва истиқомати подшоҳон, султонҳо ва амирон аст. («...Андарун, ки қароргоҳи хусравон ва мустақарри салтанати султонӣ аст»)[2,с.25].Тибқи маълумоти таърихӣ ва этнографӣ, қаламрави наздишаҳрӣ, қисми берунии мебошад. Берун ин мавзеест, ки дар он сокинон аз оғози қорҳои саҳроӣ то ҷамъоварии ҳосил дар боғҳо, заминҳо, мулкҳои худ зиндагӣ ва кор мекарданд.

Амалан, дохили шаҳр - андарун, дарун ҳамчун манзили зимистона ва шаҳри беруна - берун (дар "Зафарномаи Хусравӣ" "Боғот" номида мешавад) манзили тобистона ба шумор мерафт. Шаҳр дар маҷмӯъ маркази иқтисодӣ, маъмурӣ ва фарҳангии ноҳия (воҳа, қанораҳо) ба шумор мерафт ва барои атрофиён аз ҷиҳати худудӣ, иқтисодӣ, топографӣ ва мудофия ҳамчун таъягоҳ хидмат мекард. Сарфи назар аз таҳқиқоти А.М.Беленитский, М.Е.Массон, ки ба таърихи Ҳироти асри XV бахшида шудааст ва асарҳои Н.О. Турсунов (яке аз муаллифони ин мақола), ки атрофи шаҳрҳои Хучанд, Ўротеппа, Конибодом, Исфара ва Панҷакенти давраи феодализмро баррасӣ мекунад, дар бораи мавқеи маҳаллаҳои наздишаҳрӣ, ҳамчун қисмати ҷудонашавандаи шаҳр, саҳми онҳо дар таърихи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ҳарбӣ-сиёсӣ, фарҳангӣ, қавмӣ то ҳол ҷандон хуб омӯхта нашудааст. Ҷанбаҳои мавриди омӯзиш инҳоянд: таърифи истилоҳоте, ки шаҳро ноҳияҳои наздишаҳрӣро ифода мекунанд (дар Хучанд, Конибодом, Исфара, Ўротеппа - "маҳалла", дар Самарқанд ва Бухоро - "маҳаллот", мувофиқи "Зафарномаи Хусравӣ" - " боғот ", Дар Ҳирот - " булук "), муайян кардани номҳои ҷуғрофӣ ва маҳалли ҷойгиршавии маҳаллаҳо, маҳалҳои аҳолинишин, нуқтаҳои аҳолинишин дар қисми берунии - беруни шаҳр; тавсифи низоми обёрӣ - каналҳои магистралӣ - " обраҳа ", " ҷӯй ", хӯлаҳо ва қубурҳои тақсимои об -"тарок",

"кубур", пулҳои асосӣ ва канорӣ -"ҳавз", "купрук", тақсимои нуқтаҳои савдо ва саноатии наздишаҳрӣ (кӯчаҳо ва қаторҳои бозор) - "гузар", "тим", бозорҳои махсус - "бозори гусфанд", "бозори асп"; пешниҳоди маълумот дар бораи боғҳои наздишаҳрӣ - "чорбоғ" ("Боғи ҳоким "" Боғи Арбоб ", " Боғи анорзор ", " Боғи заргарон " дар Хучанд, " Боғи Салимбой ", " Боғи Бобоҳон "дар Ўротеппа), баргузори идҳо ва фароғатҳо дар онҳо, инчунин дар мазорҳои пеш аз ислом (масалан, ҷашни Соли нав-"Иди соли нав" ё "Иди сари сол"дар мазори Ҳазрати Каюмарси Одам дар маҳаллаи Истак Пуличуқури Хучанд) ва иди баҳор - "Ҷашни баҳор" дар мазори Ҳоча Баҳорон (Боқирғон) воқеъ дар деҳаи Шайхони ҷанубтар аз шаҳри Хучанд ба қайд гирифта шудаанд.

Вазифаи асосии маҳалли наздишаҳрӣ дар низоми урбанизатсияшудаи давраи пеш аз мустамлика аз он иборат буд, ки онҳо барои шаҳр ҳамчун камарбанди муҳими стратегӣ ва мудофия хизмат мекарданд. Маҳалли наздишаҳрӣ аз як қатор унсурҳои муҳофизатӣ иборат буд: манораҳои посбонӣ (руҳак, чордара), қалъаҳои ҳарбии истгоҳӣ (равот, ровут), истехком (қалъа, кӯрғон, қалъача). Қариб ҳар як деҳаи давраи феодалии Осиёи Марказӣ силсилаи иншооти мудофиавӣ доштанд. Шарқшиноси Е.К.Мейендорф дар охири соли 1820 ва аввали соли 1821 аз Бухоро дидан карда, навиштааст: «Посёлкаҳо одатан деҳаҳо ифода мекунад, ки нисфи онҳо боғҳо пинҳон кардаанд. Ман деҳаҳо дидам, ки пурра бо деворҳо иҳота шудаанд: баъзеҳо ба қалъаҳо монанд буданд; дигарон кушоданд, онҳо танҳо боғҳо пӯшидаанд. Ин деворҳо, ки аксар вақт бурида ва бо манораҳои хурд муҳофизат карда мешаванд, ба кишвар намуди зебо мебахшанд, аммо ин маънои онро дорад, ки сокинон аз ғоратгарӣ метарсанд. Бо ёдоварӣ аз тохтутозҳои пайвастаи кӯчманчиён ба ин қалъаҳо дар Мовароуннаҳр, кас гумон мекунад, ки мавҷудияти онҳо танҳо як зарурати ғамангез аст"[5,с.86].

Ҳамин тариқ, омӯзиши маҳалҳои наздишаҳрӣ аз рӯи сарчашмаҳои таърихӣ, аз ҷумла маълумоте, ки аз заминаи "Зафарномаи Хусравӣ" гирифта шудааст, ба мо имкон медиҳад, ки онҳо дар шакли як воҳиди иҷтимоӣ дар маҷмӯъ, дар ҷараёни бисёрфунксионалӣ баррасӣ кунем. Ин равиш барои муайян кардани хусусиятҳои феодализм дар Осиёи Марказӣ дар марҳилаҳои баъдӣ мусоидат мекунад. Омӯзиши махсуси таърихӣ -этнологӣ қисмҳои дохилӣ ва берунӣ - «дарун» ва «берун» -и шаҳрҳои марҳилаи ниҳии феодалии Осиёи Марказӣ, бешубҳа илми таърихро бо муқаррарот ва мафҳумҳои нав ғаниомад мегардонад.

Дар "Зафарномаи Хусравӣ" топографияи таърихии Бухоро, Самарқанд, Қаршӣ, Қиззак, Ўротеппа, Қўқанд ба таври возеҳ нишон дода шудааст. Шаҳри Хучанд дар ин рисола бо номи "Тирози ҷаҳон" ("Арӯси олам") маънидод шудааст. Сарҳади табиӣ шимолии онро "Кӯҳи Муғул" меноманд (онро дуруст бояд "Мевағул" номид - кӯҳе, ки бо мева пӯшонид шудааст), дар он дарахтон ва буттаҳои pista, чормағз, бодом, олуҷа, дарахтони себ, челон ва ғайра мавҷуданд. Панорамаи шаҳри Хучанд бо қисмҳои топографӣ пешниҳод карда мешавад: Дарун, Берун, як қаламрави васеъро аз минтақаи Дарбанди Танги дар ҷанубу ғарб то китъа (мавзё) бо қалъаи Исфисор дар ҷанубу шарқ дар бар мегирад, бо оби дарёи Сир аз шимолу ғарб ва шимолу шарқ иҳота шудааст[2,с.167,с.168-170].

"Зафарномаи Хусравӣ" дар партави маълумоте, ки дар ёддоштҳои Мирзо Шамс аз Бухоро, осори Е.К.Мейендорф, Н.В.Хаников, ёддоштҳои В.В.Григорев, гузоришҳои П.И.Демезон, И.В.Виткевич оварда шудаанд, тасвири топографияи таърихии шаҳрҳо ва минтақаҳо, ки ба аморати Бухоро дохил мешаванд, пешниҳод мекунад.

Дар "Зафарномаи Хусравӣ" маводи муҳим дар бораи масъалаи таърихи ҳарбию сиёсии Осиёи Марказӣ, иншоотҳои фортификатсионӣ (мудофиавӣ) шаҳракҳои дехот, қалъаҳо пешкаш шудаанд. Унсурҳои зарурии қалъа, ба монанди истехком (диз, куҳандиз, Ўрда, Арк), деворҳои қалъа бо манораҳо, дарвозаҳо, тахтапулҳо, кӯчаҳои асосӣ ва паҳлӯ, кӯй, тангкӯча, ҷақар қайд карда шудаанд. Дар бораи сохтмони қалъаи Пшоғар дар минтақаи Уротеппа хабар дода мешавад[2,с.92-98]. Дар робита ба қалъаву аркҳои Бухоро ва Самарқанд муаллифи "Зафарномаи Хусравӣ" истилоҳҳои "Ҳисни ҳасин", "арки оӣ"-ро истифода мебарад[2,с.181]. Арки Муғи Ўротеппаро ҳамчун нишемангоҳи фармонравоён ва ҳокимон номидааст[2,с.162], дар бораи Арк – ўрдаи Хучанд маълумот додааст[2,с.170]. Қалъаҳо ва аркҳои Тошканд ва Туркистонро бо унвони "дорулмулки билод"[2,с.182] номбар кардааст.

Дар сарчашма якҷанд маротиба қалъа бо номи "кӯрғони Новкӯштегирмон" ёдрас мешавад, ки маънои қалъаи мустаҳкамро дорад ва он дар соҳили дарёи Сир ҷойгир буда ба истилоҳ "дарвозаи Хучанд" мебошад[2,с.189-191].

Мувофиқи маълумоти Е.К.Мейендорф (1820-1821), ки В.Н.Григорев (1861) ба он ишора кардааст, Арк (Кремл) -и Бухоро дар миёнаи шаҳр дар теппаи табиӣ бо номи Нумишкенд (Намиҷкат) сохта шудааст. Баландии он аз 35 то 40 газ, кутраш аз 400 то 500 газ аст. Деворҳои арки Бухоро то 10 газ баландӣ ва як дарвоза дошт [5, с.92; 6, с.55]. Кухандизҳо дар Самарқанд, Ҷротеппа, Хучанд ва дигар шаҳрҳо низ вучуд доштанд ва масоҳату намуди онҳо каму беш ба ҳам монанд буданд. Ташкили ниҳодҳои ҳарбӣ, қорҳои низомӣ ва лашкар дар хониғариҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XVIII-XIX ба таври қофӣ тадқиқ нашудаанд.

Асари "Зафарномаи Хусравӣ" дар бораи таърихи ташкили низомӣ ва аслиҳаи хонии Бухоро дар нимаи аввали асри XIX маълумоти муфассал медиҳад. Дар рисола яроқи аслиҳаи ҷангӣ, техникаи ҳарбӣ, тарзи идоракунии қўшун ва дигар масоили ҳарбӣ низомӣ, ки дар хониғариҳои Бухоро ва Қўқанд истифода мегаштанд, маълумот дода шудааст. Доираи васеи мафҳумҳо, истилоҳот, ибораҳо аз соҳаи таърихи қорҳои ҳарбӣ, қўшунҳо ва иншооти низомӣ оварда шудаанд. Биёд чизҳои асосиро номбар мекунем: лашкар, воҳидҳои низомӣ, ки бо ёрии синонимҳои сершумор ифода карда шудаанд инҳоянд - қўшун, аскарӣ, лашкар, сипоҳ, ҷунуд - ўнгу сўл, қалбу ҷиноҳ, эровул, ясол, қаровул, маймана, майсара; намуди аслиҳа - «олоти ҳарбӣ»: тўп/ тўб, туфанг, занбўрак/ ғанбўрак, ҷазойир, аррода, бундук, хирмани нафт, ҷавшан; категорияҳои хизматчиёни ҳарбӣ- сипаҳсолорон, сарони сипоҳ, умаро, сарбозон, тавочиён, мерғанон, сарҳаддорон, тирандозон; муассисаҳои истехсоли яроқ, аслиҳаи ҷангӣ, сохтмони шаҳракҳои низомӣ ва анборҳои лавозимоти ҷангӣ - тўпхона, оташхона, лашкаргоҳ, қўрхона ва ғ.

Дар хонии Қўқанд, тибқи "Зафарномаи Хусравӣ", лашкари мардумӣ аз манотиқи мухталиф, аз ҷумла аз Хучанд, Қонибодом, Исфара ҷамъ оварда мешуд [2, с.91]. Қойҳои ҷамъшавии лашкар Фарғона, Ўш, Қорқўҳи Исфара, Наманган, Қосон, Қуст, Аҳси, Андиҷон, Шохруҳия, Пискат (Бискат), Қиноз, Дилварзин, Ям, Хавос, Ҷротеппа, Зомин ба шумор мерафтанд [2, с.91]. Аммо, асоси аскарони Бухоро, қувваи пешбарандаи артишро "элоти" - қаблаҳои бодиянишини ўзбек ташкил меод. Аз объектҳо ва воситаҳои ҳамла ва мудофияи ҳарбӣ, ки ҳангоми муҳосираи шаҳрҳо ва забт ва муҳофизати қалъаҳо ба вучуд омадаанд, номҳои зеринро доштанд - хандақҳо, сангарҳо, фарозу фасил. Асбобҳои муסיқии ҳарбӣ - табли ҷанг, нои разм, қўсу гурка, бўк, қарнай ва ғайраро дар бар мегирифтанд.

"Зафарномаи Хусравӣ" дар бораи таърихи қувваҳои мусаллаҳ, аз ҷумла маҷмӯи силоҳҳои, ки бо онҳо лашкари бухороӣён, қўқаниҳо, хивағиҳо муҷаҳҳаз буданд, маводи бойи воқеи пешниҳод мекунад. Тўпҳо ва милтиқҳо, яроқи оташфишон - фалконетҳои замбурак ё ганбурак (артиллерия), ки барои бомбардон кардани қалъаҳо тарҳрезӣ шудааст, тўпҳои қалъақушо, тўпҳои қалақўб, омехтаи равғанқашӣ "хирмани нафт" борҳои зикр карда шудаанд.

Сарбозеро, ки милтиқи оташфишон дошт "туфангчи" ва "ботир" меномиданд. Ҳангоми набард туфангбардорон низ истифода мегаштанд, онҳо ба сарбоз найзау милтиқро дастрас мекарданд. Баъзеҳо зиреҳи занҷирӣ, қулоҳи оҳанӣ ё сипари хурд доштанд.

Дар "Зафарномаи Хусравӣ" тиру қамон умуман зикр нашудааст, зеро ин намуди аслиҳа бинобар пайдо шудани яроқи оташфишон аз истифода бароварда шудааст. Баъзе шарҳоро дар ин бора П.И. Демезон додааст. Вай ҷунин навиштааст: "Сарбозони Бухоро маҳорати қамонварии худро қомилан аз даст доданд" [1, с.72]. Дар Бухоро яқиндан воҳиди силоҳ-тўпҳои муқаррарӣ истифода мешуданд. Ба гуфтаи П.И.Демезон: «Ҳашт ё даҳ тўпи қўҳна, ки аз онҳо ҳамагӣ ҷаҳортояш ароба доранд, тамоми артиллерияи Бухороро ташкил медиҳанд, ки ба онҳо маҳбусони рус ва форс хидмат мекунанд. Ҳангоми ташрифи ман дар Бухоро, хон ду маротиба қўшиш қард, ки бо усули рехтагарӣ тўпхоро тайёр намояд, аммо ин натиҷа надод» [1, с.72-73]. И.В. Виткевич соли 1834 навиштааст, ки дар Арки Бухоро ва Қасри Амир "Дувоздаҳ тўп ва ду мортир (миномет) дар зери соябон хобидаанд" (мортир яке аз навҳои тўпи қўтоҳ ва тўпи қалибраш хурд аст - муаллифон) [1, с.103]. П.И.Демезон ва И.В.Виткевич оид ба шумораи яроқ ва шумораи сарбозон андешаи яқиндан пешниҳод мекунанд. Таъкид гаштааст, ки "Хон тақрибан ҳаҷдаҳ тўп дорад, аммо онҳо дар ҷунин вазъият ҳастанд, ки қандон қоидаовар нестанд. Онҳоро бо аробаҳо меоранд, тўпхоро бевосита ба аробаҳо баста, тир меқарронанд. Яқ тўп бо номи императори рус Елизавета Петровна ва ду мортири рус мавҷуд аст, ки ин силоҳҳо ба он қо, тавре меқўянд, Нодиршоҳ овардааст. Илова бар ин, хон дорои қанбуракҳо аст" [1, с.114].

Е.К. Мейендорф, инҷунин П.И.Демезон, И.В.Виткевич мутаносибан дар Бухоро дар солҳои 1821 ва 1834 буданд, маълумоти қўтоҳ, вале хеле муҳимро дар бораи ташкили қорҳои ҳарбии аморатро пешқаш намудаанд. Ба гуфтаи онҳо, лашкари Бухоро аз аскарони савора иборат аст, ки ба онҳо ё тобеин ё зарҳаридон дохил мешаванд. Онҳо лашкари мунтазам ташкил меоданд,

ки шумораашон 25 ҳазор нафар буд ва аскарони савора 60 ҳазор нафар буданд. Хон метавонист 12-13 ҳазор нафар лашкари мунтазамроо берун аз Бухоро фириштад, боқимонда чойҳои сарҳадиро, хусусан Уротеппа, Чиззак, Самарканд, Қарокул ва Қарширо дифоъ мекарданд[5,с.139].Ба гуфтаи Е.К.Мейендорф, сарбозони Бухоро “сипох” ё “қарааламон” номида мешаванд. Афсаронро даҳбошӣ, чуроғосӣ, юзбошӣ, мингбошӣ, чуранбошӣ, панҷсадбошӣ, тӯксабо (фармондеҳи полк), кӯрғонбеғӣ, додхо (фармондеҳи чанд полк ё генерали дивизия); парвоначӣ (фармондеҳи кӯшунҳо ё маршал) меномиданд. Дастаи харбии панҷсадбошӣ байрақи хурд дорад. Дар паҳлуи мингбошӣ яке аз сарбозон байрақи калон - тугро мебардорад[5,с.139].

Е.К. Мейендорф қайд мекунад, ки сипоҳҳо бо милтиқи маҳаллӣ, пайкони хеле дароз ва шамшерӣ қач мусаллаҳанд. Баъзеҳо зирех, кулоҳи оҳанӣ, ва сипари чармин доштанд. Хон ҳама-сола тафтиши лашкарҳояшро ба роҳ мемонд ва аз назар мегузаронд. "Зафарномаи Хусравӣ" дар бораи робитаҳои дипломатӣ ва сиёсати хориҷии Бухоро бо Қўқанд ва Хева низ маълумот медиҳад. Гуфта мешавад, ки бо номи “ӯрдабозор” дар маконҳои урдугоҳҳои низомӣ бозорҳо ва бозорҳои муваққатӣ ташкил карда мешаванд. Ин далел ба таърихи иқтисод дахл дорад. Маълумотҳои дар боло овардашуда қисман бошад ҳам, метавонанд дар омӯзиши таърихи дипломатия ва ҳаёти иқтисодӣ ба таври муқоисавӣ истифода шаванд.

Ҳамин тариқ, рисолаи таърихӣ "Зафарномаи Хусравӣ" як сарчашмаи боэътимод ва арзишмандест, ки таърихи аморати Бухороро дар замони ҳукмронии амир Насрулло ро инъикос мекунад. Матни бо хати кириллӣ омодашуда барои муҳаққиқон ва ҳамаи онҳое, ки ба таърих таваҷҷӯҳ доранд, уфӯқҳои нав мекушояд ва имкон медиҳад бисёр мушкилоти камомӯхташудаи таърихи халқи тоҷикро равшан созад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Записки о Бухарском ханстве(Отчеты П.И.Демезона и И.В.Виткевича).-М.:ГРВЛ,1983.-152 с.
2. Зафарномаи Хусравӣ. Ответственный редактор - Д.С.Саидмуродов, Душанбе, Дониш, 1989. – С.315-54.
3. Зафар нома ӯи Хусравӣ. Шарҳи ҳукмронии Саид Амир Насруллоҳ Баҳодур Султон бин Ҳайдар (1242- 1277 х.к.) дар Бухоро ва Самарканд, бо тасвех ва таҳсияи Манучехри Сутуда, Техрон, 1377 х.ш./ 1999 м.
4. Зафарномаи Хусравӣ/ Ба чоп ҳозиркунанда, муаллифи сармақола ва муҳаррири масъул Ҳоҷӣ Назир Муҳйидин Турсонзод. Баргардон аз форсӣ ба кириллӣ: Набиҷон Калонхӯҷа, Зиёд Алӣ Тӯра, Аъзам Шарифзода. -Хуҷанд, 2011. -114 с.
5. Мейендорф,Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару/ Е.К.Мейендорф.-М.:Наука,1975.-182 с.
6. О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кашгаре. Записи Мирза Шемса Бухары, изданные в тексте с переводом и примечаниями В.В.Григорьевым. -Казань, 1861. - 109 с.
7. Раҳматов Исмоил. «Зафар- нома- ӯи Хусравӣ» қак источник по истории Средней Азии и Афганистана (перв. полов. XIX в.), Автореф. канд. ист. наук, - Душанбе, 1988. -18 с.
8. Ханьков, Н.В. Описание бухарского ханства/Н.В.Ханьков.- СПб, 1843.- 148 с.

REFERENCES:

1. Notes about Bukhara Khanate(Reports of P.I.Demezov and I.V.Vitkevich).-M.:GRVL,983.-152 p.
2. Khusrawi's Zafar-Name.Editor-in-charge:D.S.Saidmurodov.-Dushanbe:Knowledge,1989.-P.315-54.
3. Khusrawi's Zafar-Name. Commentary on Sayyid Amir Nasrullah Bahadur Sultan bin Haidar's Reign (1242-1277) in Bukhara and Samarkand: under the editorship of Manuchehr Sotoudeh, Tehran, 1377/1999.
4. Khusrawi's Zafar-Name / prepared, author of the article and editor-in-chief: Hoji Nazir Muhiddin Tursonzod. Translation from Persian into Cyrillic:Nabijon Kalonkhoja,Ziyod Ali Tura,Azam Sharifzoda. - Khujand, 2011. - 114 p.
5. Meyendorf E.K. Travel from Orenburg to Bukhara. - M.: Sciences, 1975. - 182 p.
6. About some Events in Bukhara, Khokand and Kashgar. Records of Mirza Shems of Bukhara, published in text with translation and notes by V.V. Grigoriev. - Kazan, 1861. - 109 p.
7. Rakhmatov, I.“Khusrawi's Zafar-Name” as a Source on the History of Central Asia and Afghanistan (referring to the first half of the 19-th century): synopsis of candidate dissertation in history: - Dushanbe, 1988. - 18 p.
8. Khanykov, N.V. Description of Bukhara Khanate. - SPb, 1843. - 148 p.